

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK TƏHLİLİN APARILMASI ÜSULUNA DAİR

Tofiq Abasquliyev

Xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisində qrammatik təhlil mühüm təlim üsullarından biridir.

Təlimdə qrammatik təhlilin rolunu və zəruriliyini qısa şəkildə belə izah etmək olar. Xarici dildəki cümləni düzgün tərcümə etmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun mənasını başa düşmək lazımdır. Bunun üçün isə ən azı iki şərtin ödənilməsi eyni dərəcədə vacibdir: 1) cümlədəki naməlum sözlərin leksik mənasının aydınlaşdırılması; 2) cümləni təşkil edən sözlərin qrammatik vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Bu şərtlərdən birincisi lüğətin köməyi ilə, ikincisi isə qrammatik təhlil vasitəsilə ödənilir. Hər ikisi eyni dərəcədə vacib olan bu iki şərtədən biri ödənilməzsə, cümlənin ümumi mənası anlaşılmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci şərti ödəmədən, yəni qrammatik təhlil yolu ilə cümlədəki sözlərin qrammatik vəzifəsini müəyyən etmədən onların lüğətdəki mənasını axtarmaq da çox zaman yanlış nəticə verir. Belə ki, sözün leksik mənası çox vaxt onun cümlədəki sintaktik vəzifəsindən asılı olur, daha doğrusu, həmin vəzifəyə görə müəyyən edilir.

Beləliklə, qrammatik təhlil xarici dildəki cümlənin ümumi mənasının açılmasına və bununla da onun düzgün tərcümə olunmasına xidmət edir.

Qrammatik bilik yalnız tərcümə bacarığına deyil, həm də şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün son dərəcə vacibdir. Belə bir təhlil tələbələrin qrammatik bilikləri əsasında aparıldığı üçün onların keçilmiş qrammatik materialı nə dərəcədə mənimsədiyini yoxlamağa və onu daha da möhkəmləndirməyə imkan verir.

Məhz bu deyilənlərə görə, qrammatik təhlil xarici dillərin tədrisində geniş tətbiq olunan mühüm təlim üsulu hesab edilir.

Qrammatik təhlil dedikdə, əsasən sintaktik təhlil, yəni cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərini tapmağı, onların arasındakı qarşılıqlı qrammatik əlaqələri aydınlaşdırmağı nəzərdə tuturuq.

Qrammatik təhlilin aparılması metodikasını araşdırmazdan əvvəl belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, xarici dildəki cümlənin təhlili həm məqsəd, həm də üslub etibarilə ana dilindəki cümlənin təhlilindən xeyli fərqlidir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, ana dilində qrammatik təhlil cümlənin mənasını açmaq üçün deyil, onun hansı dil vasitələri ilə ifadə

olunduğunu müəyyən etmək üçün aparılır. Burada cümlənin mənası oxu prosesində asanlıqla başa düşülür ki, bu da tamamilə təbiidir. Xarici dildəki cümlənin qrammatik təhlili isə mənanın açılmasına xidmət edir və əsasən formal əlamətlər əsasında aparılır. Buna görə də qrammatik təhlilin müvəffəqiyyətli olması üçün xarici dilə məxsus bütün qrammatik forma və quruluşları, qayda və qanunları mükəmməl bilmək lazımdır.

Qrammatik təhlili necə aparmalı?

İngilisi dilində cümlənin təhlili iki mərhələyə ayrılır: əvvəlcə cümlə mənə qruplarına ayrılır, sonra isə həmin mənə qruplarının qrammatik vəzifəsi, yəni cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri müəyyən olunur.

Bu iki mərhələnin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Cümləni mənə qruplarına ayırmaq onu təşkil edən sözləri ayrı-ayrı qruplara bölmək deməkdir, məsələn (əyanilik üçün mənə qrupları şaquli xətlərlə göstərilir): **No social reforms | can change | the living conditions | of the workers | under the capitalism.**

Əlbətdə, belə bir bölgü heç də təsadüfi səciyə daşımır, yəni cümlədəki sözləri istənilən kimi qruplara ayırmaq olmaz. Bölgü elə aparılmalıdır ki, hər bir qrupu təşkil edən sözlər həmin qrup daxilində müəyyən mənaya malik olsun. Əgər yuxarıdakı cümləni təşkil edən sözləri başqa cür, yəni ixtiyari olaraq necə gəldi qruplaşdırsaq, onda sözlər arasındakı qrammatik əlaqə pozular və nəticədə alınan qruplar mənə qrupu deyil, sadəcə söz qrupu olar:

No | social | reforms can | change the living | conditions of the | workers under | the capi-

talism.

Göründüyü kimi, burada yuxarıdakından fərqli olaraq ayrı-ayrı qrupa daxil olan sözlər arasında heç bir qrammatik mənə əlaqəsi yoxdur.

Cümləni mənə qruplarına düzgün ayırmaq üçün əvvəlcə oradakı fel və isimləri tapmaq lazımdır. Çünki sözlər cümlədə əsasən fel və və ismə görə qruplaşır. Cümlədə fel və isimləri aşağıdakı formal əlamətlərə görə müəyyən etmək olar:

- 1.şekli əlamətə görə;
- 2.əlavə göstəriciyə görə;
- 3.söz sırasına görə.

1. **Şekli əlamət** dedikdə ismin və felin sonundakı və ya önündəki sözdüzəldici şəkilçi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, ingilisl dilində bir sıra isim və fellər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Belə isim və felləri həmin şəkilçilərə görə müəyyən etmək olar, məsələn: **teacher, movement, childhood, membership, sub-committee, strengthen, simplify, organize, unders, replace.**

İsmin yiyəlik hal şəkilçisi də ('s, s') onun şekli əlaməti hesab oluna bilər. Cəm şəkilçisi (**s, es**) isə **Present Indefinite** zamanda felin üçüncü şəxs təkdə qəbul etdiyi şəkilçi (**s, es**) ilə zahirən eyni olduğu üçün əsas göstərici hesab oluna bilməz.

2. **Əlavə göstərici** dedikdə isə ismi və feli cümlədə müşayiət edərək onlara sintaktik cəhətdən xidmət edən köməkçi və bəzi əsas nitq hissələri nəzərdə tutulur. İsmi əlavə göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) aritkl;
- b) bütün sözləri;
- c) işarə əvəzlilikləri – **this, that, these, those, such;**
- ç) yiyəlik əvəzliliklərindən yalnız – **my, your, his, her, its, our, their;**
- d) qeyri-müəyyən əvəzliliklər – **some, any, each, every, other, another;**
- e) inkar əvəzliyi – **no;**
- ə) miqdar və sıra sayları.

Əgər sözün qarşısında bu göstəricilərdən biri (bəzən də bir neçəsi) varsa, deməli, həmin söz isimdir, məsələn: **the work, from work, our work, much work** və s.

Felin əlavə göstəriciləri isə aşağıdakılardır:

- a) köməkçi feillər – **shall, will, do, be** və s.;
 - b) modal feillər – **can, may, must, should, would** və s.;
 - c) şəxs əvəzlilikləri – **I, you, he, she, it, we, they;**
 - ç) bəzi zərflər – **always, usually, sometimes, often, never, suddenly, still, already** və s.
- Əgər cümlədə sözün qarşısında bu göstərici-

lərdən biri varsa, deməli, həmin söz feldir, məsələn:

1) He **will paper** the walls of the **room** – O, otağın divarlarına kağız çəkəcək.

2) Boiling of **water** always results in steam – Suyun qaynaması həmişə buxarla nəticələnir.

3) I must **water** the flowers – Mən gülləri suvarmalıyam və s.

3. Heç bir şekli əlamət və əlavə göstərici olmadıqda isə ismi və feli **söz sırasına** görə müəyyən etmək olar.

Məlumdur ki, cümlədə sözlərin sıralanması qaydasına görə mübtədə əsasən birinci, xəbər isə ikinci yerdə durur. Felin şəxslı forması həmişə cümlənin xəbəri olur. Deməli, şekli əlaməti və əlavə göstəricisi olmayan və cümlədə xəbər yerində duran söz feldir, məsələn:

The children **water** the flowers in the schoolyard - Uşaqlar məktəb həyətinəki gülləri suvarırdılar.

Şekli əlaməti və əlavə göstəricisi olmayan söz cümlədə mübtədə və tamamlıq yerində durduqda isə isimdir, məsələn:

Water is one of the main factors for the growth of plants - Su bitkilərin inkişafı üçün başlıca amillərdən biridir.

We use **water** for different purposes - Biz sudan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirik.

Yuxarıda göstərilən üç formal əlamətə görə isimləri və feli müəyyən etdikdən sonra cümləni mənə qruplarına ayırmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadə cümlələrdə felin təşkil etdiyi mənə qrupu ismin əmələ gətirdiyi mənə qrupuna nisbətən az (bir və ya iki) olur. Çoxluğu təşkil edən ismin mənə qrupları müəyyən olunduqdan sonra felin mənə qrupunu tapmaq xeyli asanlaşır. Buna görə də əvvəlcə ismin mənə qruplarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Cümləni mənə qruplarına düzgün ayırmaq üçün aşağıdakıları da bilmək son dərəcə vacibdir:

- a) hər bir mənə qrupu bir və ya bir neçə söz-dən ibarət ola bilər;
- b) hər bir mənə qrupunda əsas mənədaşıyan bir isim olur, qalan isimlər isə (əgər olarsa) ona sintaktik cəhətdən xidmət edir;
- c) hər bir mənə qrupu əsasən ismin əlavə göstəriciləri ilə başlanıb, həmin mənə qrupunu təşkil edən əsas ismin özü ilə bitir;
- ç) ismin təyini özündən sonra gələn feli sifətlə ifadə olunduqda mənə qrupu həmin feli sifətlə bitir;
- d) mənə qrupunda sözü qəbul etməyən iki və daha çox isim olduqda bunların yalnız biri, yəni axırıncısı təyinqulunan, qalanları isə təyinqulandırı.

Misallara mürəciət edək:

1. The list of the new words is given at the end of the text.

Bu cümləni məna qruplarına ayırmaq üçün əvvəlcə buradakı isimləri tapırıq. Məlum olur ki, **list, words, end, text** sözləri isimdir. Həmin isimlərdən hər birinin təşkil etdiyi məna qrupunu yuxarıdakı şərtlərə əsasən müəyyən edirik. Beləliklə, cümlə aşağıdakı məna qruplarına ayrılmış olur:

The list | of the new words | is given | at the end | of the text.

Göründüyü kimi, burada ismin təşkil etdiyi dörd məna qrupundan (1,2,4,5) hər biri əlavə göstərici (**the, of, at, of**) ilə başlanaraq ismin özü ilə bitir.

2. The experiment | gave | the result desired.

Bu cümlədə isə ismin əmələ gətirdiyi məna qruplarından biri (3) isimlə deyil, onu təyin edən və özündən sonra gələn feli sifətlə bitmişdir.

3. In this country | the city transport system | has been modernized.

Burada isə 2-ci məna qrupu sözləri qəbul etməyən üç isimdən (**city, transport, system**) ibarətdir ki, bunlardan yalnız biri (**system**) təyin olunan əsas isim, qalanları isə (**city transport**) onun təyini.

Cümləni məna qruplarına ayırarkən bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, ismin qarşısında iki sözlə ola bilər. Belə hallarda məna qrupu 2-ci sözlə ilə başlanır, birincisi isə əslində sözlə deyil, fəle aid olan zərfdir, məsələn:

This work | will be carried on | by a group | of students.

Cümləni məna qruplarına ayırdıqdan sonra hər bir məna qrupuna sual verməklə onun cümlədəki sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirməyə başlayırıq ki, bu da qrammatik təhlilin yuxarıda qeyd etdiyimiz ikinci mərhələsini təşkil edir.

Lakin tələbələr bunu da bilməlidirlər ki, hər məna qrupu həmişə bir cümlə üzvü demək deyildir. İsmi əmələ gətirdiyi bir məna qrupu bəzən iki cümlə üzvünü (mübtədanı və onun təyini, tamamlığı və onun təyini, zərfləri və onların təyini) təmsil edə bilər, məsələn:

Our children | learn | different foreign languages | at middle and higher schools.

Bu cümlədəki 1-ci məna qrupu mübtədanı (**children**) və onun təyini (**our**), 3-cüsü tamamlığı (**languages**) və onun təyini (**different foreign**), 4-cüsü isə zərfləri (**at ... schools**) və onun təyini

(**middle and higher**) təmsil edir. Belə hallarda həmin məna qruplarını müvafiq olaraq mübtəda qrupu, tamamlıq qrupu və zərflər qrupu adlandırmaq daha doğru olur.

Burada əsasən sintaktik təhlildən bəhs edirik. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, sintaktik təhlil zamanı eyni zamanda morfoloji təhlil aparmaq lazım deyil. Əksinə, tələbələr cümlənin ayrı-ayrı üzvlərini taparkən onların hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunu, xəbərin hansı zamanda və felin hansı növdə olduğunu müəyyən etməlidirlər. Bu nəinki cümlənin sintaktik təhlilinin müvəffəqiyyətli olmasına kömək edir, eyni zamanda tələbələrin morfoloji sahəsindəki biliklərini də qiymətləndirməyə imkan verir.

Qrammatik təhlilin aparılması üsulunu yalnız sadə cümlə nümunəsi əsasında izah etdik. Lakin bu izahat eyni ilə mürəkkəb cümlələrin də təhlilinə aiddir. Cümlə mürəkkəb olduqda onu əvvəlcə tərkib hissələrinə ayırmaq, sonra isə onu təşkil edən hər bir cümləni yuxarıda təsvir olunan üsulla təhlil etmək lazımdır. Mürəkkəb cümlələri təhlil etmək üçün tələbələr onların növünü, yəni tabeli və ya tabesiz olduğunu, habelə tabeli mürəkkəb cümlədəki budaq cümlələrin növünü düzgün müəyyən etməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün isə onlar mürəkkəb cümlə bəhsini mükəmməl bilməlidirlər.

Qrammatik təhlil tədrisin ilk mərhələsindən başlamaq və onu proqram üzrə nəzərdə tutulmuş qrammatik materialın tədrisi müddətində müntəzəm surətdə aparmaq məsləhətdir.

Qrammatik təhlil sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında tələbələr tərəfindən yazı taxtasında aparılarkən daha yaxşı nəticə verir. Qrammatik təhlil üzrə çalışmaları tələbələrə ev tapşırığı kimi də vermək olur. Müəllim tələbələr tərəfindən evdə yerinə yetiriləcək təmrinlərin müxtəlif olmasına diqqət yetirməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, bu cümlələr həm quruluş etibarilə, həm də cümlə üzvlərinin sayına və növünə görə müxtəlif olsun, tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin bütün növləri əhatə edilsin.

Ümumiyyətlə, qrammatik təhlil təlimdə başlıca məqsəd deyildir, o əsasən cümlənin mənasını başa düşməyə və qrammatik biliklərin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Buna görə də, təlim zamanı qrammatik təhlil üzrə aparılan iş həmin istiqamətə yönəldilməlidir, təhlil yalnız təhlil xarakterinə aparılmamalıdır.